

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ
Күрүнениң бюджеттиг эртем албан чери «Национал школа хөгжүдөр институт»

**«ТӨРЭЭН (ТЫВА) ДЫЛ» ЭРТЕМИНГЕ КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР ӨӨРЕДИЛГЕ
ПРОГРАММАЗЫ «ТӨРЭЭН ДЫЛЫМ – ЭРТИНЕ-БАЙЛААМ», 6 кл.**
(Программа внеурочной деятельности по предмету «Родной (тувинский) язык»
«Мой язык – моё богатство»)

Комплект методических материалов носит рекомендательный характер

Разработчики: Монгуш В.В., Хомушку Ч.О.

Кызыл – 2023

«Тыва дыл» эртеминге 6-гы класска кичээлден дашкаар ажылдың календарь-темалыг планы

№	Кичээлдерниң темалары	Шактарның саны	Кичээлдин хевири	Өөреникчининг ажыл-чорудулгазы	Өөредилге курлавырлары (парламал болгаш электроннуг хевирде)
	Тыва дылдың өг-бүлези	1	Кичээл таныштырылга	Тыва дылга төрөл дылдарны (алтай, хакас...) дылдар болгаш оларның эдилекчилери төрөл чоннарның амыдыралы дугайында медээлер-биле танышкан турар	Тыва дылдың төрөл дылдарын эдилеп чоруур чоннарның амыдыралында тыва культурага чоок кезектерин таныштырар (көшкүн амыдырал, чүдүлге, уран чүүл, аас чогаал) https://postnauka.org/video/15078 В. Плунгян Родство языков.
	Тыва дылда хөгжүм херекселдерининг аттарының бөлүктери	3	Шинчилел кичээл	Тыва дылда хөгжүм херекселдерининг аттарын бөлүктөргө чарып, оларның ук бөлүктөргө хамааржыр уткасын тайылбырлап өөренир. Сарыг шажынга, хам чүдүлгеге,	Чиңгине тыва, буддизм болгаш хам чүдүлге-биле, аңчы ажыл-агый-биле харылзаалыг хөгжүм херекселдерининг аттарын аңгылап, бөлүктөргө чарып өөредир. <i>Игил, дошпулуур, бызаанчы, кеңгирге, бүүрээ, бүшкүүр, амырга, шыңгырааш, чадаган, дүнгүр, орба, хомус</i> чижектиг сөстөргө даяныр. https://www.youtube.com/@tuvanculturalcenter6467 https://www.youtube.com/watch?v=hMDo2Zbc5Qc Көргүзүг материалы кылдыр Тываның национал оркестирининг сайтызында кирген материалдарны ажыглап болур.
	Тыва дылдың диалектилери	1	Катаптаашкын кичээл	Диалекти сөстөрни ылгап билир. Тыва дылдың диалектилери чүгле Тыва иштинде эвес, а Кыдатта болгаш Моолда, Красноярск крайның Минусинскиде бар деп танышкан турар	Тыва дылдың диалектилери чүгле Тыва иштинде эвес, а Кыдатта болгаш Моолда, Красноярск крайның Минусинскиде барын таныштырып, кайы-бир диалектининг онзагайларынга даянып кичээлди чорудуп болур. https://youtu.be/wOPIFk0mZcc Тывадан дашкаар чурттап чоруур Моолдуң Сенгел тываларының чугаазының чижээ
	Тыва дылда	1	Катаптаашк	Өөреникчилер профессионализм	Кандыг-бир мергежилди шилип ап, өөреникчилерге

профессионализм нер		ын	сөстөрнiң ажыглалын, оларның онзагайын танып өөренир. Тыва чоннуң мергежилдерин сонуургап өөренир.	таныштырар, чижээ дарган кижиниң ажыглаар терминнери: согар, ояр, эргизер, кагар, кадырар, шуткуур, кудар, маска, кыскаш, хаарыыл, дөжү чижектиг сөстөргө даянып болур. Азы уругларны бөлүктөргө чарып, дараазында мергежилдерни үлөп, оларның профессионал сөстөрин тодараттырар: мөге, чылгычы, дарган, хөгжүмчү, хөөмейжи. Тыва үндезин культура төвүнүн ютуб каналында материалдарны ажыглап болур.
Тыва дылда терминнер	1	Катаптаашк ын	Термин дээрге кандыг бир мергежилдин кижилериниң аразында бир-ле болуушкунну адап алган, дугуржуп алган, тускай бадылаттынган сөс деп билигни шиңгээдип, ону аас болгаш бижимел чугаага ажыглап өөренир	Л.Б. Чадамба “Үжүглел” деп номнуң адын чогааткан. Хүрээлел – долгандыр амылыг болгаш амылыг эвес бойдус, делегейни хүрээлел деп очулдуруп, ажыглап турар. Эге школада өөренир эртем ады. Кандыг-бир мергежилди шилип ап, ында ажыглаттынып турар термин сөстөрни тодарадып болур, чижээ Э. Намзалдың «Холу чемзиг авам сөнү» деп номда тыва чемнерни кылырын бижээн рецептилерден тодарадып болур.
Жаргонизмнер тыва дылда	1	Кичээл тренинг	Амгы үде тыва дылда жаргонизмнерниң тыптып, оларны ажыглап турарының айыылын шиңгээткен турар.	Жаргонизм сөстөрнiң ажыглалының культурага, ниитилелге, дылга болгаш кижиниң бодунуң сайзыралынга эки эвес салдары дугайында таныштырып, чугаа культуразы дугайында ажылды чорудар. “Кара шериг”, “улулг аалдан” келген сөстөрнiң тарап турарының айыылын таныштырар. “Бистиң” болгаш “өскени” (круг своих и чужих) деп ийи психологту байдалды ажыглап кичээлди тургузары чугула. Кижиниң чугаазының арыы ооң сагыш-сеткилиң көрүнчүү деп бодалды уругларга таныштырып өөредир.
Дылда фразеологизмнер ниң ужур-утказы	1	Катаптаашк ын	Дылдың фразеология деп кезээ дугайында билиглериң катаптап, делгемчидер.	https://youtu.be/84liMwXhZPg О типах фразеологизмов, задачах фразеологии и ментальном лексиконе человека. Лингвист Анатолий

					Баранов Я.Ш. Хертэк «Тувинско-русский фразеологический словарь» (1975), «Русско-тувинский фразеологический словарь» (1985) даянып кичээлди тургузар.
Тыва дылда эмоция илереткен кылыг сөстери	1	Шинчилел кичээл	Эмоция дээрге чүү деп айтырны билген турар. Тыва дылда өөрүшкү (эки эмоция) илереткен кылыг сөстөрүн словарьлардан, чогаалдардан чыып өөренир.	Эмоция илередир кылыг сөстөрүн таныштырып, оларны чогаалдардан, словарьлардан ушта бижип, бөлүктөп чаңчыктырар.	
Тыва дылда даараныр ажыл-биле харылзаалыг кылыг сөстери	1	Шинчилел кичээл	Дарааныр ажылга хамааржыр кылыг сөстөрүнүн ажыглалын билген турар.	Тыва дылда даараныр кижиге хамаарышкан кылыг сөстөрүнүн ажыглалын сонуургадыр. <i>Хаваар (идик-хеп даараарынга), дедир шанчын даараар (чавага кылырда), сырыыр (ширтек, энчек, колун-чирим, өгнүң куру, содак-шудак чижектиг эдилелдерге), кырлап даараар, чамаар</i> дээн чижектиг сөстөргө даянып кичээлди чорудар.	
Бойдустуң болушкуннарын илереткен кылыг сөстери	2	Шинчилел кичээл	Бойдустуң болушкуннарын илереткен кылыг сөстөрүн бөлүктөргө чарып өөренир	Хат, суг, чаъс, хар, челээш, чиргилчин, дүн, хүн дугайында кылыг сөстөрүн өөреникчилерни аңгы-аңгы бөлүктөргө чарып алгаш чогаалдардан, словарьлардан диледип, бөлүктөргө чарып, чаңчыктырар, чижээ: <i>хат – хадыыр, хадымарлаар, салгыннаар (Өвүр диалектизи), салгын, сырын, сырыннаар, шуурганнаар, борааннаар, эстээр, сыылаар, коолаар, хүүлээр</i> . Сөс бүрүзү хаттын янзы-бүрү хевирлерин, байдалын көргүзүп турар.	
Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир кылыг сөстери	1	Интеграция кичээл	Дириг амытаннарның кылдыныгларын илереткен кылыг сөстөрүнүн	«Чыраа кулун» деп тоолда кулуннун чоруктарын тодарадыр. Кызыл-Эник Кудажының «Кым эн ажыктыгыл?» деп тоолунда дириг амытаннарның кылдыныгларын көргүскен кылыг сөстөрүн тодарадып болур.	
Тыва дылда	3	Кичээл	Тыва дылдың дузалал кылыг	Дузалал кылыг сөстөрүнүн хүлээлгезин	

дузалал кылыг сөстери		таныштырылга	сөстөрүн билген турар, оларның ажыглалын кичээнгейге алыр.	сонуургадыр, чижээ: <i>тур, чору, чыт, олур</i> деп дузалал кылыг сөстөрүнүн <i>наклонение, үе, залог</i> хевирлерин тургузарыңга ажыглалынче кичээнгейни салыр.
Тыва дылда кылыг сөзүнүн залогтары	1	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн залог тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн залог хевирининң кожумактарын ылгап, катаптаптаар.
Тыва дылда кылыг сөзүнүн видтери	1	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн вид тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн вид хевирининң кожумактарын ылгап, катаптаптаар.
Кылыг сөзүнүн наклонениелери	1	Катаптаашкын кичээл	Кылыг сөстөрүнүн наклонение тургузар аргаларын катаптаар	Тыва дылдың кылыг сөстөрүнүн наклонение хевирининң кожумактарын ылгап, катаптаптаар.
Тыва дылда наречие	2	Катаптаашкын кичээл	Тыва дылдың бурунгу кожумактарындан тургустунган наречиелерни билип алыр. Оларны тыва дылдың чингине наречиелери деп адап турар.	Наречиениң домакка туружу, кылыг сөзүнүн азы демдек адының мурнунга чоруур. Грамматика тувинского языка. Фонетика и морфология // Ф.Г. Исхаков, А.А. Пальмбах – Москва: Издательство восточной литературы, 1961. – С. 417-421. https://vk.com/doc-143371104_667326555?hash=eWoOjm95GnYn43CJZUrdMB5yvZ38bg7ETONSesQVIIw Тыва дылдың наречиелери ооң бурунгу кожумактарындан тургустунган деп билигни уругларга сонуургадыр аргазын тывар.
Силер, болар, силерлер, боларлар – хүндүткелдин ат оруннары.	2	Кичээл-тренинг	<i>Силер, силерлер, олар, оларлар</i> – деп тыва дылдың арынның ат оруннары кижиниң өске кижиге хүндүткелдин көргүзүп турар ат оруннарының ажыглалын шингээдип алыр.	<i>Силер, силерлер, олар, оларлар</i> – деп арынның ат оруннарын ажыглалын, тыва улустуң чугаага хүндүткелдин илередир аргаларының бирээзи дээрзин тодарадып көргүзөр. Чижеглей чугаа байдалын тургускаш кичээлди тренинг хевиринге чорудары чедимчелиг, чижээ: чугаа авазы биле оглунуң, ачазы биле уруунуң, дарга биле ажылдакчының, ийи эр кижиниң, азы ийи кыс кижиниң аразында, кафеде, театрда, аалда, кудумчуда, садыгда, автобуста дээн

				чижектиг байдалдарны чижеглей ойнап, хүндүткелди көргүзөр аргаларын ойнадыр. Азы уругларга чугааның болуп турар черин боттарынга шилиттирип алгаш ойнап болур. Азы мендилежип тура бе, азы байырлажып тура бе, азы кандыг байдалда башкы өөреникчилерниң билииниң, сайзыралының аайы-биле шилип ап болур.
Синтаксис.	1	Катаптаашкын кичээл	Синтаксис дээрге сөс каттыжышкыны болгаш домактың тургустунар аргаларын шинчилеп өөренир эртем.	Хостуг сөс каттыжышкыннарының сайгарылгазын катаптаар.
Бөдүүн домак. Медээ домаа.	1	Катаптаашкын кичээл	Домак – синтаксистин кол кезии, домактың грамматиктиг ооргазы деп билиглерни катаптаар.	Синтаксистин кол кезии домак деп билигни катаптаар. Медээ домактары
Айтырыг домаа	2	Катаптаашкын кичээл	Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстер дузазы-биле, -ыл деп айтырыг кожумааның дузазы-биле тургустунган домактарның көгүткен утказын, күзенчиг харыыже ыдалап турар сорулганы ылгап билир. Ук домактарны чогаадып, интонациязын шын салып билир.	Айтырыг артынчылары, айтырыг сөстер дузазы-биле, -ыл деп айтырыг кожумааның дузазы-биле тургустунган домактарның утказын тодарадып, айтырып турар кижиниң сорулгазын, интонациязын ылгап өөредир.
Кыйгырыг домаа. Алгы домаа.	2	Кичээл шинчилел	Реклама сөзүглелдеринде кыйгырыг домактарын тып, тыва дылче очулдуруп, оларның сорулгазын тайылбырлап билир. Тыва дылга реклама сөзүглелин бижип билир.	Орус дылда бижээн реклама сөзүглелдерин тыва дылче очулдуруп, кыйгы домактарын тып, оларның утказын сайгарып өөредир. https://www.youtube.com/watch?v=ua3QJPRr9-k&list=PLkNs9n9yJUys0_AHls6tI_3GcdDmiXxJr&index=96 Реклама сөзүглелин бижип өөредир.
Домактың грамматиктиг ооргазы	2	Катаптаашкын кичээл	Домактарның кол сөс биле сөглекичзин тодарадып, оларның аразында харылзаазын	Домактың тургузуунда кол сөс биле сөглекичзин домактың грамматиктиг ооргазы деп билигни дамчыдып, бөдүүн домактың синтаксистиг

				тодарадып билир.	сайгарылгазын катаптаар.